

بررسی ارتباط بین بیانیه گام دوم انقلاب و سند تحول بنیادین (با تأکید بر تربیت تمام ساحتی)

هدایت نادریان^۱، فاطمه طاهریان نسب^۲، نجمه پورمظفر^۳ و سکینه نادریان^۴

۳۲

دوره جدید، سال ۸، شماره ۱۲،
پیاپی ۳۲، زمستان ۱۴۰۴

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۳/۰۸/۲۳
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۴/۰۹/۳۰
صص: ۶-۲۶

شاپا چاپی: ۲۵۸۸-۷۴۷۵
الکترونیکی: ۲۶۴۵-۴۷۴۲

چکیده

پژوهش حاضر به بررسی اهمیت و میزان توجه به تربیت تمام ساحتی در اسناد بالادستی نظام پرداخته است. هدف از انجام این پژوهش، بررسی میزان اهتمام و دغدغه رهبر انقلاب به مقوله تربیت تمام ساحتی (تربیت جامع و در همه ابعاد) در بیانیه گام دوم انقلاب و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش است. روش پژوهش توصیفی، تحلیلی بوده و تجزیه و تحلیل اطلاعات با استفاده از اسناد موجود و منابع کتابخانه‌ای و به روش فیش برداری انجام شده است.

با توجه به اینکه اهتمام به این مقوله در اسناد بالادستی، عاملی شتاب دهنده در راه تحقق تمدن نوین اسلامی است، لازم است برای ساختن جامعه اسلامی و رسیدن به حیات طیبه، با بهره‌گیری از کارآمدی کارکردهای فرهنگی و تربیتی نظام تعلیم و تربیت تلاش کرد. از این رو، شناخت اسناد بالادستی نظام و ارائه راهکار برای اجرایی کردن این اسناد در آموزش و پرورش با تأکید بر تربیت تمام ساحتی و میزان تأثیرگذاری آن در تحقق آرمان‌های انقلاب اسلامی (بر اساس دو سند ذکر شده) یک ضرورت است.

پژوهش با طرح این سؤال که: «آیا در تدوین بیانیه گام دوم انقلاب، ساحت‌های شش‌گانه نظام تعلیم و تربیت مد نظر رهبر انقلاب بوده است یا خیر؟» نتایج نشان داد که در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و بیانیه گام دوم انقلاب به تربیت تمام ساحتی توجه شده است و برای اجرایی شدن هرچه بهتر این موارد، راه‌حلهایی نیز پیشنهاد شده است.

کلیدواژه‌ها: بیانیه گام دوم انقلاب، سند تحول بنیادین، تربیت، تربیت تمام ساحتی.

- ۱- دکترای تاریخ اسلام، استادیار گروه معارف، پردیس شهید ایزدپناه، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیکی: h.naderyan@yahoo.com
- ۲- کارشناسی علوم تربیتی، پردیس کوثر، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.
- ۳- کارشناسی ارشد الهیات، مدرس آموزش و پرورش استان کهگیلویه و بویراحمد، ایران.
- ۴- کارشناسی علوم اجتماعی، مدرس آموزش و پرورش استان کهگیلویه و بویراحمد، ایران.

مقدمه

امروزه نقش آموزش و پرورش در ابعاد مختلف تربیتی و تأثیر آن بر اخلاق، گفتار، رفتار، عملکرد و ارتباطات بر کسی پوشیده نیست. می‌توان گفت نظام‌های آموزشی، تغییرات و تحولات سرنوشت‌سازی را در یک جامعه به وجود می‌آورند. با وجود پیشرفت‌ها و فناوری‌های جدید و به تبع آن بروز پیچیدگی‌ها و فرهنگ‌های نوین، اگر نظام‌های آموزشی و دست‌اندرکاران آن در مقطعی دچار سردرگمی و بی‌نظمی شوند یا آمادگی و برنامه‌های متناسب را نداشته باشند، دیری نخواهد پایید که کل جامعه دچار رکود و ضعف می‌شود (شیرکرمی و همکاران، ۱۳۹۹). آموزش و پرورش زمینه‌ساز رشد فکری و اخلاقی انسان‌ها در یک جامعه پویا است و آن را می‌توان مهم‌ترین اندام و به منزله قلب پیکره یک جامعه دانست. آموزش و پرورش از سویی می‌تواند موجب شکوفایی سایر بخش‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شود و از سوی دیگر، هرگونه آسیبی که به آن وارد شود، می‌تواند موجب زیان به سایر بخش‌ها گردد (همان: ۴).

هدف کلی آموزش و پرورش در هر جامعه‌ای این است که دانش‌آموزان را طبق الگوی اعتقادات و ارزش‌های فرهنگی، دینی، اجتماعی و سیاسی خود تربیت کند و انسانی متناسب و شایسته آن جامعه تحویل دهد. بر همین اساس هر جامعه‌ای از انسان مطلوب خود تصویری دارد و معنا و غایت معینی برای آن قائل است؛ از این رو می‌کوشد افراد خود را بر اساس این تصور و معنا تربیت کند. بنابراین برای تعیین این اهداف، ملاحظات فلسفی، دینی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ضروری است (جعفری هرنندی و همکاران، ۱۳۹۸).

باید توجه داشت که نگرش اسلام نسبت به انسان، نظام تعلیم و تربیت را به پرورش تمامی ابعاد وجودی انسان در تعیین اهداف نظام آموزشی توجه داده است. چنانچه هدف کلی، تربیت انسان معتقد و مسلمانی است که بتواند در ابعاد مختلف رشد یابد (این ابعاد در کنار بعد دینی و اخلاقی، وجوه مختلف اهداف نظام آموزشی را تشکیل می‌دهند)، لذا در نظام

آموزشی ایران اصطلاحاتی نظیر «تربیت سیاسی»، «تربیت اخلاقی» و «تربیت هنری» ناظر بر مجموعه فعالیت‌ها، برنامه‌ها و طرح‌هایی هستند که به تحقق هر یک از مجموعه اهداف مصوب کمک می‌کنند (نوروزی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۶).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، آموزش و پرورش به دلایل مختلف از جمله ضرورت استقرار بر پایه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، هماهنگی با حرکت شتابان و تحولات سریع اجتماعی و بهره‌گیری از تجارب موفق آموزشی و تربیتی عصر حاضر، نیاز به تحول بنیادین داشت تا بتواند کارکردی منطبق با مبانی اسلامی و انقلابی داشته باشد. از طرفی در پی مطالبه رهبر فرزانه انقلاب مبنی بر ضرورت تحول بنیادین در آموزش و پرورش با تکیه بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی - ایرانی و پرهیز از الگوهای وارداتی و تقلیدی، نهادهای سیاستگذار در حوزه تعلیم و تربیت ایران تلاش‌های فراوانی را در این جهت انجام دادند که از بنیادی‌ترین آنها در سال‌های اخیر، تدوین «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران» است (اخلاقی‌نسب و همکاران، ۱۴۰۲).

بیان مسئله

تربیت و آموزشی کارآمد و مفید خواهد بود که بر همه ساحت‌های تربیتی شامل: تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی؛ تربیت زیستی و بدنی؛ تربیت اجتماعی و سیاسی؛ تربیت اقتصادی و حرفه‌ای؛ تربیت علمی و فناورانه؛ تربیت هنری و زیباشناختی تأکید و توجه داشته باشد. با وجود تأکید اسناد بالادستی بر این مهم، پرسش اساسی آن است که این ابعاد شش‌گانه در دو سند کلیدی «بیانیه گام دوم انقلاب» و «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» تا چه میزان دیده شده‌اند و آیا رویکرد تربیت تمام‌ساحتی (تربیت جامع در همه ابعاد) مورد توجه قرار گرفته است یا خیر.

از آنجا که اهتمام به تربیت تمام‌ساحتی در اسناد بالادستی، عاملی شتاب‌دهنده در مسیر تحقق تمدن نوین اسلامی و رسیدن به حیات طیبه است، شناخت دقیق این اسناد و میزان

توجه آنها به ابعاد مختلف تربیتی، گامی ضروری برای اجرایی‌سازی مؤثر در نظام تعلیم و تربیت محسوب می‌شود. بدون چنین شناختی، امکان برنامه‌ریزی منسجم و عملیاتی کردن مفاد این اسناد در آموزش و پرورش وجود نخواهد داشت.

بر این اساس، پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

۱- آیا در تدوین بیانیه گام دوم انقلاب، ساحت‌های شش‌گانه نظام تعلیم و تربیت (تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی؛ تربیت زیستی و بدنی؛ تربیت اجتماعی و سیاسی؛ تربیت اقتصادی و حرفه‌ای؛ تربیت علمی و فناورانه؛ تربیت هنری و زیباشناختی) مد نظر رهبر انقلاب بوده است یا خیر؟

۲- در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به چه ابعاد تربیتی توجه شده است؟

۳- آیا تربیت تمام‌ساحتی در این دو سند مورد توجه قرار گرفته است یا خیر؟

مفاهیم و تعاریف

بیانیه‌ی گام دوم انقلاب اسلامی: در بهمن‌ماه ۱۳۹۷ توسط مقام معظم رهبری منتشر شد و نمونه‌ای کامل از رویکرد آینده‌نگاری هنجاری در ایران است. این بیانیه، مخاطب خود را نه فقط ایرانیان در سطوح مختلف و حتی جهانیان، بلکه نسل‌های آینده قرار داده است. در میان اسناد بالادستی، کمتر سندی با این سطح از جامعیت و نگاه راهبردی یافت می‌شود. این بیانیه را می‌توان نقشه‌راهی جامع برای سعادت اخروی انسان در بستر حیات دنیوی و نیز سندی برای تحقق مدینه فاضله مبتنی بر آینده‌نگاری هنجاری دانست. در محورهایی همچون جوان‌گرایی، گسترش عدالت، فسادستیزی و سیطره علمی، ضمن آرمان‌گرایی، راهکارهای عملیاتی نیز ارائه شده است (حق‌دوست و همکاران، ۱۳۹۸). به‌طورکلی، این بیانیه منظومه‌ای است که مختصات گام بلند بعدی برای جامعه ایده‌آل مبتنی بر ارزش‌های دینی و فرهنگی را ترسیم کرده و می‌تواند نقشه‌راه چهل‌ساله کشور را تبیین کند (همان).

سند تحول بنیادین آموزش و پرورش: نظام آموزش و پرورش موجود کهنه، وارداتی، تقلیدی

و غربی است و خروجی آن (دانش‌آموزان فارغ‌التحصیل) دارای ویژگی‌های شخصیتی مورد انتظار نیست. سند تحول بنیادین بر اساس فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی و برای نیل به اهدافی از جمله: ایجاد باور عمیق به اسلام و اندیشه‌ها و ارزش‌های والا و در نهایت دستیابی به چشم‌انداز ۱۴۰۴ طراحی شده است. تحقق این هدف‌ها نیازمند ترسیم نقشه راهی است که در آن نحوه طی مسیر، منابع و امکانات لازم، تقسیم کار در سطح ملی و الزامات، به صورت شفاف و دقیق مشخص شده باشد. در تهیه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش کوشش شده است تا با الهام‌گیری از اسناد بالادستی و بهره‌گیری از ارزش‌های بنیادین و با توجه به اهداف راهبردی نظام جمهوری اسلامی ایران، چشم‌انداز و اهداف تعلیم و تربیت در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی تبیین شود (اخلاقی‌نسب و همکاران، ۱۴۰۲).

تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش، مبتنی بر آرمان‌های بلند نظام اسلامی، باید معطوف به چشم‌اندازی باشد که در افق روشن ۱۴۰۴، ترسیم‌گر ایرانی توسعه‌یافته با جایگاه اول اقتصادی، علمی و فناوری در سطح منطقه، با هویتی اسلامی-انقلابی، الهام‌بخش جهان اسلام و همراه با تعاملی سازنده و مؤثر در عرصه روابط بین‌المللی است. تحقق ارزش‌ها و آرمان‌های متعالی انقلاب اسلامی مستلزم تلاش همه‌جانبه در تمام ابعاد فرهنگی، علمی، اجتماعی و اقتصادی است.

هرچند در چند دهه گذشته، تلاش‌های وافر و قابل‌تقدیری از سوی مسئولان و دست‌اندرکاران نظام تعلیم و تربیت برای بهبود و اصلاح نظام آموزشی کشور به عمل آمده و نتایج مثبت و مفیدی نیز بر جای گذاشته است، لیکن هنوز آموزش و پرورش با چالش‌های جدی روبروست و برون‌داد آن در طراز جمهوری اسلامی ایران نیست و پاسخگوی تحولات محیطی و نیازهای جامعه نمی‌باشد. از این رو، تأکیدات حکیمانه رهبر فرزانه انقلاب اسلامی مبنی بر ضرورت تحول بنیادین در آموزش و پرورش با تکیه بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی-ایرانی و پرهیز از الگوهای وارداتی کهنه و تقلیدی محض، چراغ راه چالش‌های نظام آموزشی کشور است (یونسی و همکاران، ۱۴۰۱).

تربیت: واژه «تربیت» از ریشه عربی «ربی» به معنی تهذیب کردن، توجیه نمودن، سیاست و رهبری کردن و تغذیه دادن آمده است و فعل «ربأ» به معنی ازدیاد، رشد و نمو می‌باشد. واژه تربیت (Education) از ریشه لاتینی به معنی رهبری کردن است. تعریف اصطلاحی تربیت از دیدگاه علمای این حوزه دارای تعاریف مختلفی است و هر یک بر حسب مکتب و بینش خود تعریفی را ارائه داده‌اند، جز اینکه همگی در یک معنی مشترک با یکدیگر اشتراک دارند.

همچنین تربیت، آمادگی افراد انسانی برای یک زندگی اجتماعی هدف‌دار است. به عبارت دیگر، تربیت، راه و عملکردی است که رابطه دانش‌آموز را با محیط خود هموار می‌سازد تا او بتواند در آن محیط زندگی کند.

آماده‌سازی شرایط پیرامونی فرد برای ایجاد تغییرات مطلوب به منظور رسیدن به رشد و کمال مطلق در آدمی، همان معنا و مفهوم تربیت است. بنابراین وظیفه تربیت عبارت است از: سازندگی و آفرینندگی، ساختن و سازمان دادن، تلاش برای ایجاد تعادل بین نیازها و تعدیل تمایلات و غرایز (نوروزی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۹).

تربیت تمام‌ساحتی؛ یا یکپارچه، رویکردی است که در سال‌های اخیر مورد توجه دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت کشور، به خصوص در تدوین سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، قرار گرفته است. این رویکرد در پی آن است که تربیتی همه‌جانبه و متوازن را برای دانش‌آموزان به ارمغان آورد؛ تربیتی که شامل شش ساحت اساسی است: اعتقادی، عبادی و اخلاقی؛ اجتماعی و سیاسی؛ زیستی و بدنی؛ زیباشناختی و هنری؛ علمی و فناورانه؛ اقتصادی و حرفه‌ای (اخلاقی‌نسب و همکاران، ۱۴۰۲).

پیشینه پژوهش

نوروزی‌نژاد و طباطبایی (۱۳۹۷) در پژوهش «رویکرد تعلیم و تربیت اسلامی در ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش» به بررسی رویکردهای

دینی و قرآنی در سند تحول بنیادین پرداخته‌اند. نتایج پژوهش نشان داد که سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، به‌رغم آنکه سندی تربیتی است، از منظر تربیت دینی دارای نقاط قوت و ضعفی است. نقطه قوت آن، فراهم آوردن بستر حیات طیبه اسلامی برای متریان با الگو قرار دادن قرآن کریم است. نقاط ضعف سند نیز باید با ارائه راهکارها، توجه به همه انواع تربیت بر اساس ساحت‌های شش‌گانه، عملیاتی کردن سند در سطح خرد مدارس و ارائه راه‌حل‌هایی برای پوشش همه ساحت‌های تربیتی برطرف شود.

آقامحمدی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «بررسی انعکاس اهداف ساحت‌های شش‌گانه تربیت در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در متون درسی» به بررسی همه ساحت‌های تربیتی و میزان تحقق آنها در مدارس و کتاب‌های درسی پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در برنامه درسی مدارس ابتدایی، بیشترین توجه به ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی و کمترین توجه به ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای معطوف شده است. همچنین به ساحت‌های تربیت اجتماعی و سیاسی، تربیت زیستی و بدنی و تربیت علمی و فناورانه توجهی متوسط و نسبتاً خوب و به ساحت تربیت زیباشناختی و هنری توجه کمتری شده است. رفع یا بهبود این نقاط ضعف نیازمند ارائه راهکارهای عملی در سطح مدارس است. پژوهش حاضر، افزون بر بررسی همه ساحت‌های تربیتی در سند تحول بنیادین و بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، راهکارهایی مناسب برای رفع نقاط ضعف و اجرای هرچه بهتر تربیت تمام‌ساحتی در آموزش و پرورش ارائه داده است.

یافته‌ها

ساحت‌های تربیتی به ابعاد مختلف وجودی انسان در جهت آماده‌سازی فردی و جمعی متریان (دانش‌آموزان) برای نیل به حیات طیبه اشاره دارد. تحقق حیات طیبه (زندگی پاک فردی، عبادی، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی، زیستی) شامل شئون و جنبه‌های متعددی است که در تعامل با یکدیگر، این مفهوم پویا و متکامل را ممکن می‌سازد. ساحت‌های تربیت با

توجه به فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی به انواع زیر تقسیم می‌شود (صافی، ۱۴۰۱):

۱. تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی

۲. تربیت اجتماعی و سیاسی

۳. تربیت زیستی و بدنی

۴. تربیت اقتصادی و حرفه‌ای

۵. تربیت علمی و فناورانه

۶. تربیت هنری و زیباشناختی

مبنای تربیت در سند تحول بنیادین و بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، تربیت انسان برای احیای تمدن اسلامی و ساخت تمدن نوین اسلامی است. بیانیه گام دوم انقلاب، راه رسیدن به انسان طراز تمدن نوین اسلامی را برای فراهم نمودن زمینه تحقق ظهور حضرت حجت، امام عصر (ارواحنا فداه) ترسیم می‌کند (دهباشی، ۱۳۹۹: ۳).

۱- تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی

شعور معنوی و وجدان اخلاقی در جامعه هرچه بیشتر رشد کند، برکات بیشتری به بار می‌آورد؛ این بی‌گمان محتاج جهاد و تلاش است که بدون همراهی حکومت‌ها توفیق چندانی نخواهد داشت (بیانیه گام دوم انقلاب: ۱۰). در این ساحت، بعد دینی، بعد عام تربیت و بعد اعتقادی و عبادی، بعد خاص تربیت است و دربرگیرنده اصول (توحید، نبوت، امامت و معاد) و فروع دین می‌باشد. این شأن از تربیت بر انتخاب آگاهانه و اختیاری بر اساس نظام معیار اسلامی تأکید دارد. نظام تعلیم و تربیت اسلامی با قواعد خاص، دنبال موحدسازی است. این ساحت بر انتخاب آگاهانه و اختیاری دین حق به عنوان آیین زندگی، التزام عملی آگاهانه و اختیاری به نظام معیار دینی در همه شئون زندگی، و تلاش پیوسته برای خودسازی بر اساس نظام معیار دینی (حفظ کرامت و عزت نفس، خویش‌داری و مهار غرایز طبیعی، تعدیل عواطف و تمایلات طبیعی، رعایت آداب و کسب فضائل اخلاقی،

پیشگیری از رذائل غیراخلاقی و درمان آنها) تأکید دارد (اخلاقی نسب و همکاران، ۱۴۰۲). در واقع این ساحت، بخشی از جریان تربیت رسمی و عمومی است که ناظر به رشد و تقویت مرتبه قابل قبولی از جنبه دینی و اخلاقی حیات طیبه در وجود متریبان می‌باشد و شامل همه تدابیر و اقداماتی است که جهت پرورش ایمان و التزام آگاهانه و اختیاری متریبان نسبت به مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، اعمال و صفات اعتقادی، عبادی و اخلاقی، و در راستای تکوین و تعالی هویت دینی و اخلاقی ایشان صورت می‌پذیرد. بنابراین قلمرو این ساحت ناظر به خودشناسی، معرفت نسبت به خداوند متعال، معاد، نبوت، پذیرش ولایت رهبران دینی (پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و ائمه معصومین علیهم‌السلام) و پیروی از ایشان است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش: ۲۹۹).

در سند تحول بنیادین، کسب فضائل اخلاقی و دوری از رذائل اخلاقی به عنوان اهداف کلان تربیت انسان مؤمن ذکر شده است: «کرامت ذاتی و اکتسابی انسان و کسب فضایل اخلاقی از جمله ایمان، تقوا، تولی و تبری، عمل صالح، خودباوری، روحیه مجاهدت، ظلم‌ستیزی، علم و عدالت از هدف‌های کلان در تربیت انسان مؤمن و معتقد است» (سند تحول بنیادین نظام تعلیم و تربیت: ۱۷).

در جای دیگر این سند درباره ویژگی‌های تربیت اخلاقی و معنوی انسان آمده است: «تربیت انسانی موحد، مؤمن و معتقد به معاد و آشنا و متعهد به مسئولیت‌ها و وظایف در برابر خدا، خود، دیگران و طبیعت؛ حقیقت‌جو و عاقل؛ عدالت‌خواه و صلح‌جو؛ قانون‌مدار و نظم‌پذیر؛ و آماده ورود به زندگی شایسته فردی، خانوادگی و اجتماعی بر اساس نظام معیار اسلامی» (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش: ۲۴). در این سند، تلاش برای دستیابی به مرتبه‌ای از حیات طیبه با توجه به موازین اخلاقی مدنظر قرار گرفته است و پرورش یافتگانی را شایسته می‌داند که دین اسلام را حق بدانند و آن را به عنوان نظام معیار بشناسند و به آن باور داشته باشند و آگاهانه، آزادانه، شجاعانه و فداکارانه برای تکوین و تعالی خود و دستیابی به مرتبه‌ای از حیات طیبه و استقرار حکومت عدل جهانی مهدوی از آن تبعیت

- کنند و به رعایت احکام و مناسک دین و موازین اخلاقی مقید باشند.
- از آنجا که معنویت به معنای برجسته‌سازی ارزش‌هایی چون اخلاص، ایثار، توکل و ایمان در خود و جامعه است، و اخلاق به معنای رعایت فضیلت‌هایی چون خیرخواهی، گذشت، کمک به نیازمند، راستگویی، شجاعت، تواضع، اعتماد به نفس و دیگر خلقیات نیکو می‌باشد، رشد شعور معنوی و وجدان اخلاقی در جامعه موجب برکات فراوان خواهد شد و این بدون جهاد و تلاش ممکن نیست (بیانیه گام دوم انقلاب: ۱۰).
- با توجه به مطالب بیان‌شده، مشاهده می‌شود که در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و بیانیه گام دوم انقلاب به ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی توجه شده است و برای اجرایی شدن هرچه بهتر این موارد، راه‌حلی در ادامه پیشنهاد خواهد شد.
- پیشنهاداتی برای بهبود کیفیت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی:
۱. انجام عملی امور دینی و اخلاقی توسط مربی: مؤثرترین روش غیرمستقیم تربیت، عمل به مسائل تربیتی توسط خود مربیان است. مربیانی که دانش‌آموزان را به راست‌گویی تشویق می‌کنند، خود باید عملاً از دروغ پرهیز کنند و دانش‌آموزان این را ببینند. همچنین اگر آنان را به امانت‌داری دعوت می‌کنند، نخست باید خود امانت‌دارانی مورد اعتماد و مقبولیت باشند.
 ۲. تعریف و بیان تأثیرات مثبت امور اخلاقی و دینی در زندگی.
 ۳. سخن گفتن از تقبیح برخی امور غیراخلاقی به صورت غیرمستقیم.
 ۴. قصه‌گویی درباره مسائل اخلاقی و دینی: در نقل داستان، فرد وضعیت روحی و اخلاقی خود را با الگوی ارائه‌شده تطبیق می‌دهد و سعی در نزدیک‌شدن به ویژگی‌های شخصیتی او دارد. برای مثال، بیان ویژگی‌های اخلاقی پیامبر اسلام و ائمه اطهار در قالب قصه، راهکاری مؤثر برای ایجاد انگیزه و تقویت حس انجام امور اخلاقی و دینی در دانش‌آموزان است.
 ۵. دعوت از افراد متخصص و برگزاری جلسات پرسش و پاسخ: در این جلسات،

دانش‌آموزان می‌توانند سؤالات و دغدغه‌های خود را در زمینه دین و اخلاق مطرح کرده و به پاسخ مناسب دست یابند. این کار باعث تقویت کنجکاوی برای رسیدن به پاسخ صحیح و برطرف شدن ابهامات آنان می‌شود.

۶. اهدای جایزه و تشویق دانش‌آموزان به رعایت اخلاقیات: الگو قرار دادن رفتار معلم و دانش‌آموزان خوب، به ویژه برای دانش‌آموزان ابتدایی که حس تقلید بالایی دارند و تمایل به الگوبرداری از بزرگترها (به‌ویژه معلم) و همسالان خود دارند، روشی مناسب است.

۷. استفاده از روش‌های متنوع تدریس و تربیت در کلاس درس (به ویژه درس «دین و زندگی»): این کار باعث می‌شود دانش‌آموزان از فضای خسته‌کننده و یکنواخت کلاس دور شوند و اشتیاق بیشتری به آموختن مسائل دینی و اخلاقی پیدا کنند. برای مثال، اجرای نمایش، ارائه کلیپ و عکس آموزشی، یا پخش صوت قرآن در ابتدای کلاس، روش‌هایی برای تنوع‌بخشی و تأثیرپذیری عمیق‌تر دانش‌آموزان است.

۸. طراحی تکالیف مرتبط با مسائل اخلاقی و دینی: برای نمونه، از دانش‌آموزان خواسته شود کارهای خوب روزانه یا هفتگی خود را یادداشت کرده و در زنگ انشا برای دوستانشان بخوانند. سپس دیگران درباره فواید و تأثیرات آن کارها بر فرد و اطرافیانش نظر بدهند. این کار افزون بر ایجاد انگیزه، باعث پذیرش آگاهانه و مبتنی بر تفکر خواهد شد.

۹. تهیه و یا تجهیز کتابخانه کلاسی با کتاب‌های مناسب سن دانش‌آموزان در حوزه مسائل اخلاقی و دینی: معلم از دانش‌آموزان بخواهد به صورت گروهی بنشینند، درباره کتاب خوانده‌شده نظر بدهند و ویژگی‌های اخلاقی شخصیت داستان را بررسی کنند.

۲- تربیت اجتماعی و سیاسی

تربیت اجتماعی به پرورش جنبه‌هایی از شخصیت انسان اشاره دارد که به زندگی و تعامل فرد در جامعه مربوط بوده و زمینه فهم بیشتر محیط پیرامون را فراهم می‌سازد. تربیت اجتماعی باعث کسب مهارت‌های ضروری در رابطه با زندگی اجتماعی و نحوه انجام

مسئولیت‌های اجتماعی می‌شود.

تربیت سیاسی نیز پرورش فضائل، دانش و مهارت‌های مورد نیاز برای مشارکت سیاسی و آماده‌سازی دانش‌آموزان برای بازسازی آگاهانه جامعه است (جعفری هرنندی و همکاران، ۱۳۹۸). پیمودن ارزش‌های انسانی و نجات از تاریکی‌ها مستلزم همکاری دیگران است، زیرا انسان در حیات اجتماعی نیازمند یاری دیگران است. بنابراین رسالت اهداف مصوب اجتماعی، زمینه‌سازی برای عمل به وظایف اجتماعی است (همان). اهداف مصوب سیاسی نیز ابزاری برای شکوفاسازی استعداد‌های سیاسی و دینی دانش‌آموزان هستند. به عبارت دیگر، اهداف سیاسی در راستای تربیت انسان‌هایی است که خود را در برابر خدا و خلق خدا مسئول بدانند و در اداره عرصه‌های درونی (روابط با مردم و رعایت حقوق آنان) و عرصه‌های بیرونی (مسائل جهانی و بین‌المللی) به وظایف خود عمل کنند (همان).

این ساحت ناظر به ارتباط مناسب با دیگران (اعضای خانواده، خویشاوندان، دوستان، همسایگان، همکاران)، تعامل شایسته با نهاد دولت و سایر نهادهای مدنی و سیاسی، رعایت قانون، مسئولیت‌پذیری، مشارکت اجتماعی و سیاسی، پاسداشت ارزش‌های اجتماعی، کسب دانش، اخلاق اجتماعی و مهارت‌های ارتباطی، بردباری، همدلی، درک و فهم اجتماعی، مسالمت‌جویی، درک و فهم سیاسی، عدالت اجتماعی، و درک و تعامل میان‌فرهنگی است. این ساحت هرگونه استبداد و دیکتاتوری را نفی می‌کند و برای تمام انسان‌ها احترام قائل است (اخلاقی‌نسب و همکاران، ۱۴۰۲).

مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم انقلاب به ساحت سیاسی و اجتماعی توجه نمودند. در بخشی از این بیانیه درباره استقلال و آزادی ملت صحبت شده است. استقلال ملی به معنای آزادی ملت و حکومت از تحمیل زورگویی قدرت‌های سلطه‌گر است و آزادی اجتماعی به معنای حق تصمیم‌گیری، عمل و اندیشیدن برای همه افراد جامعه است. هر دو از ارزش‌های اسلامی‌اند و حکومت‌ها موظف به تأمین آن‌ها هستند (بیانیه گام دوم انقلاب: ۱۲).

انقلاب اسلامی بینش سیاسی مردم را به گونه‌ای شگفت‌آور ارتقا داد. تحلیل سیاسی و فهم مسائل بین‌المللی در موضوعاتی همچون جنایات غرب علیه فلسطین، جنگ‌افروزی‌ها و دخالت‌های قدرت‌های قلدر در امور ملت‌ها، از انحصار طبقه محدود عزلت‌گزیده‌ای به نام روشنفکر بیرون آمد و برای نوجوانان و نونهالان نیز روشن و قابل فهم گشت (همان: ۶). در تمام این ۴۰ سال، تسلیم‌ناپذیری، صیانت از انقلاب و گردن‌افراشته آن در مقابل دولت‌های مستکبر، خصوصیت شناخته‌شده ایران و به ویژه جوانان بوده است (همان: ۷). ایران مقتدر امروز با چالش‌های مستکبران روبروست؛ اما تفاوتی معنا دار وجود دارد. اگر آن روز چالش بر سر کوتاه کردن دست عمال بیگانه بود، امروز چالش بر سر حضور ایران در مرزهای رژیم صهیونیستی، حمایت از مجاهدان فلسطینی و دفاع از مقاومت در سراسر منطقه است (همان: ۷).

در سند تحول بنیادین، روابط اجتماعی حاکم بر جامعه به صورت ستمگرانه یا نژادپرستانه نیست؛ بلکه مبتنی بر ارزش‌های انسانی و اطاعت از خداست. در جامعه اسلامی، پیوندها خشونت‌آمیز، ترس‌آور یا انتفاعی نیست؛ بلکه مبتنی بر معرفت، محبت، اطاعت از خدا و پیروی آگاهانه از نظام معیار دینی است (سند تحول بنیادین: ۱۲). همچنین بر مسئولیت‌پذیری همه‌جانبه، مشارکت اجتماعی و روحیه جمعی تأکید شده است.

با توجه به مطالب بیان‌شده، در سند تحول بنیادین و بیانیه گام دوم به ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی توجه شده است. راه‌حل‌های پیشنهادی:

۱. برنامه‌ریزی آموزشی و درسی در مدارس و دانشگاه‌ها به گونه‌ای باشد که انتقال فرهنگ سیاسی بدون تعصبات حزبی انجام شود و باور به نظام و دستاوردهای آن برای دانش‌آموزان شفاف‌سازی گردد.

۲. فضای مدرسه و دانشگاه به گونه‌ای باشد که جوانان قوه تحلیل سیاسی و اجتماعی خود را پرورش دهند.

۳. ارائه آموزش‌های لازم برای تشخیص فریب‌های رسانه‌ای و آگاه‌سازی نسل جوان هنگام

مواجهه با انبوه اخبار مجازی.

۴. تربیت نسل به عنوان شهروندانی فعال و مفید برای جامعه با استفاده از آگاهی بخشی در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و علمی.

۳- تربیت زیستی و بدنی

این ساحت ناظر به حفظ و ارتقای سلامت و بهداشت جسمی و روانی خود و دیگران، تقویت قوای جسمی و روانی، مبارزه با عوامل ضعف و بیماری، حفاظت از محیط زیست و احترام به طبیعت است (اخلاقی‌نسب و همکاران، ۱۴۰۲). تربیت بدنی در نگاه اسلام فقط پرورش جسم در برابر بیماری‌ها نیست؛ بلکه تربیت روحی و روانی که به طور مستقیم از جسم تأثیر می‌پذیرد نیز مدنظر است. خداوند در قرآن (اعراف: ۳۱ و ۳۲؛ سبأ: ۱۵) بر ضرورت تربیت بدنی تأکید فرموده است (آقا محمدی، ۱۳۹۸). کمال معنوی انسان در گرو عمل و جهادی است که با این بدن خاکی انجام می‌دهد؛ بنابراین پرورش جسم مقدمه‌ای برای سلامت نفس و سعادت ابدی است (رهبر، ۱۳۸۳: ۶۷).

آثار تربیتی و اخلاقی ورزش کمتر از پیامدهای جسمانی آن نیست. مفهوم «پهلوانی» جامع‌ترین مفهوم برای بیان آرمان تربیت بدنی است که دربرگیرنده ارزش‌های اخلاقی، اجتماعی، جسمانی، دینی و معنوی به صورت توأم است.

در بیانیه گام دوم، بر امید و انگیزش و دوری از یأس تأکید شده است. رخوت، سستی، یأس و ناامیدی از مهم‌ترین آفت‌هایی است که می‌تواند جامعه را تحت تأثیر قرار دهد. رسانه باید در جهت ایجاد امید، انگیزه و خودباوری به سلامت روان جامعه کمک کند (حق‌دوست و همکاران، ۱۳۹۸). همچنین در بخش «سبک زندگی» این بیانیه، به سلامت جسمی و روحی اشاره شده است.

در سند تحول بنیادین، سلامت جسمانی، نشاط و تقویت اراده از اولویت‌هاست. تربیت‌یافتگانی پرورش می‌یابند که با درک مفاهیم بهداشت فردی و اجتماعی و مسائل

زیست‌بوم، شایستگی حفظ و ارتقای سلامت فردی و بهداشت محیطی را کسب می‌کنند (سند تحول بنیادین: ۳۱).

راه‌حل‌های پیشنهادی:

۱. توجه به ورزش و تهیه امکانات مناسب ورزشی (وسایل، سالن‌ها، باشگاه‌ها) در فضاهای آموزشی، به ویژه دانشگاه‌ها.

۲. افزایش کمیت و کیفیت برگزاری مسابقات ورزشی درون و بین استانی برای ایجاد نشاط جسمانی و روانی.

۳. استخدام مشاوران باتجربه، مورد اعتماد و ماهر برای پاسخگویی به دغدغه‌های دانش‌آموزان و دانشجویان.

۴- تربیت اقتصادی و حرفه‌ای

این ساحت ناظر به آماده‌سازی فردی و جمعی متریان در مسیر تحقق منزلت اقتصادی و حرفه‌ای حیات طیبه است؛ شامل توانایی تدبیر معاش، تلاش اقتصادی و حرفه‌ای، درک و فهم مسائل اقتصادی، مهارت‌های حرفه‌ای، التزام به اخلاق حرفه‌ای، کارآفرینی، پرهیز از بطالت، بهره‌وری، حفظ و توسعه ثروت، عدالت اقتصادی و رعایت قوانین کسب‌وکار.

اگر آدمی در بعد اقتصادی از رشد کافی برخوردار نشود، سایر ابعاد وجودی او نیز آسیب می‌بینند. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمودند: «مَنْ لَا مَعَاشَ لَهُ لَا مَعَادَ لَهُ» (آقا محمدی، ۱۳۹۸). اسلام به دو صورت مستقیم (دستورات مالی، مالکیت، ارث) و غیرمستقیم (تربیت و اخلاق، سفارش به امانت، عدالت، پرهیز از رشوه و ربا) با اقتصاد ارتباط دارد (اعرافی، ۱۳۸۷: ۱۹۴).

رهبر انقلاب در بیانیه گام دوم فرمودند: اقتصاد نقطه کلیدی تعیین‌کننده است. اقتصاد قوی عامل سلطه‌ناپذیری و اقتصاد ضعیف زمینه‌ساز نفوذ دشمنان است. اقتصاد وسیله است، نه هدف؛ اما بدون آن نمی‌توان به اهداف رسید. ایشان چالش‌های اقتصادی را وابستگی به

نفت، دولتی بودن بخش‌هایی از اقتصاد و نگاه به خارج دانسته و سیاست‌های اقتصاد مقاومتی را راه حل معرفی کرده‌اند (بیانیه گام دوم: ۱۰).

در سند تحول بنیادین، به ارتقای نظام تربیت حرفه‌ای معلمان، توسعه زمینه پژوهشگری و افزایش انگیزه معلمان اشاره شده است (سند تحول بنیادین: ۴۷، ۴۹).
راه‌حل‌های پیشنهادی:

۱. آموزش و پرورش بیش از تمرکز بر مطالب تئوری، بر مهارت‌افزایی و فن‌آموزی تمرکز کند و محتوای غیرکاربردی کتب درسی حذف شود.

۲. به جای تأکید بر بعد درآمد مشاغل، به آموزش اخلاق و ارزش‌ها در روابط اقتصادی اهمیت داده شود.

۵- تربیت علمی و فناورانه

این ساحت ناظر به کسب شایستگی‌ها و مهارت‌هایی است که متریان را در شناخت، بهره‌گیری و توسعه نتایج تجارب بشری در علم و فناوری یاری می‌کند. شامل رشد توانمندی در فهم دانش‌های پایه، کسب مهارت دانش‌افزایی، تفکر علمی و منطقی، تفکر انتقادی، خلاقیت، نوآوری و تفکر فناورانه برای بهبود کیفیت زندگی است (مددی، ۱۳۹۷: ۲۲).

سرعت تکامل فناوری باعث شده نظام تعلیم و تربیت نتواند فاصله منطقی با پیشرفت‌های علمی حفظ کند. فناوری اطلاعات دسترسی به منابع علمی را میسر کرده و در بهبود کیفیت برنامه‌های درسی مؤثر است (اخلاقی‌نسب و همکاران، ۱۴۰۲). قرآن در سوره «قلم» به قلم سوگند یاد کرده و بر اهمیت دانش تأکید فرموده است (آقا محمدی، ۱۳۹۸).

رهبر انقلاب فرمودند: دانش آشکارترین وسیله عزت و قدرت کشور است. ایران در دو دهه اخیر با سرعتی ۱۱ برابر میانگین جهانی در علم پیش رفته و به رتبه ۱۶ جهان دست یافته است، در حالی که پیش از انقلاب در تولید علم صفر بود (بیانیه‌ی گام دوم: ۹). در سند تحول بنیادین، راهکارهایی مانند توسعه و غنی‌سازی کتابخانه‌ها، آزمایشگاه‌ها،

کارگاه‌ها، پژوهش‌سراها، اردوگاه‌ها، موزه‌های علوم و فناوری و استفاده هوشمندانه از فناوری‌های نوین ارائه شده است (سند تحول بنیادین: ۴۰، ۴۸، ۵۲).
راه‌حل‌های پیشنهادی:

۱. استفاده از روش‌های متنوع و فناورانه (رسانه‌های آموزشی) و مطالب مفید و کاربردی در کتب درسی.
۲. تشویق دانش‌آموزان و دانشجویان به پژوهش، مطالعه، مشاهده، تجربه، فرضیه‌سازی و آشنایی با نظرات گوناگون.
۳. آموزش به کودکان که رسانه باید برای زندگی واقعی آن‌ها فایده داشته باشد؛ ارائه جلسات آموزشی در این زمینه به مربیان.

۶- تربیت زیبایی‌شناختی و هنری

تربیت زمانی ارزشمند است که فهمی عمیق و درونگرایانه از ارزش‌ها در فرد ایجاد شود؛ در غیر این صورت با شبه‌تربیت‌هایی مانند عادت، تحمیل و تلقین روبرو خواهیم بود. آنچه تربیت ارزشمند را جدا می‌کند، ادراک زیباشناسانه است که افراد را به اندیشه و رفتاری ورای عادت سوق می‌دهد. هدف از تربیت زیبایی‌شناسی، پرورش تجربیات زیبایی‌شناسانه و استفاده از لذت و کمال در هر تجربه انسانی است. این تجربیات تنها به آثار هنری محدود نمی‌شود، بلکه با فعالیت‌هایی مرتبط است که در آن‌ها جذابیت، خلاقیت و موشکافی درونی نهفته است (بیطرفان، ۱۳۹۹).

این ساحت ناظر به رشد قوه خیال، پرورش عواطف، احساسات و ذوق زیبایی‌شناختی، توان درک زیبایی‌های مادی و معنوی، خلق آثار هنری و قدردانی از ارزش‌های هنری است (مددی، ۱۳۹۷). تربیت هنری نقش مهمی در شکل‌گیری شخصیت کودکان و نوجوانان دارد، مهارت‌های تفکر و خلاقیت را رشد می‌دهد، هیجان‌های منفی را کاهش می‌دهد و ارزش‌های انسانی را ممکن می‌سازد (بیطرفان، ۱۳۹۹). سند تحول بنیادین، پرورش

تربیت‌یافتگانی را در اولویت قرار می‌دهد که با قدرشناسی از آفرینش الهی و مصنوعات هنری بشری، توانمندی خلق آثار فرهنگی و هنری را کسب کنند و برای حفظ میراث فرهنگی و هنری بکوشند.

راه‌حل‌های پیشنهادی:

۱. کمک و تشویق دانش‌آموزان و دانشجویان به ارائه ایده‌ها و خلاقیت‌های هنری (نقاشی، موسیقی، نویسندگی، سفالگری).

۲. پرورش خلاقیت، قوه تخیل و اعتمادبه‌نفس از طریق شناسایی و شکوفایی استعدادهای هنری.

۳. متنوع‌تر کردن ساعت‌های تدریس هنر و انشا در دوره ابتدایی با استفاده از موسیقی، بازی‌های خلاقانه و گفتگو درباره آثار هنری.

۴. آموزش ارزش هنر و تأثیر آن بر زیباتر شدن زندگی و شکرگزاری از این نعمت.

۵. استقبال و بازدید از نمایشگاه‌های هنری و موزه‌ها توسط مدارس و دانشگاه‌ها.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی میزان توجه به تربیت تمام‌ساحتی در دو سند بالادستی «بیانیه‌ی گام دوم انقلاب» و «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» انجام شد. یافته‌ها نشان داد که هر دو سند به صورت صریح و ضمنی، بر تربیت همه‌جانبه و متوازن در شش ساحت (اعتقادی، عبادی و اخلاقی؛ اجتماعی و سیاسی؛ زیستی و بدنی؛ اقتصادی و حرفه‌ای؛ علمی و فناورانه؛ هنری و زیباشناختی) تأکید دارند. همچنین مشخص شد که مبنای مشترک این دو سند، تربیت انسان برای تحقق تمدن نوین اسلامی و زمینه‌سازی برای ظهور حضرت حجت عجل الله تعالی فرجه الشریف است.

از مهم‌ترین نقاط قوت این اسناد، توجه به ابعاد مغفول‌مانده‌ی تربیتی مانند ساحت اقتصادی و حرفه‌ای و ساحت هنری و زیباشناختی است که در نظام آموزشی سنتی کمتر مورد توجه

بوده‌اند. با این حال، پژوهش‌های پیشین (مانند آقامحمدی، ۱۳۹۸) نشان داده‌اند که در عمل و در برنامه درسی مدارس، ساحت‌های اعتقادی، عبادی و اخلاقی بیشترین توجه و ساحت‌های اقتصادی و حرفه‌ای و هنری کمترین توجه را دریافت کرده‌اند. این شکاف میان «متن سند» و «اجرا» مهم‌ترین چالش پیش روی تربیت تمام‌ساحتی است. بر اساس یافته‌های این پژوهش و بررسی پیشینه، راهکارهای عملیاتی متعددی برای اجرایی‌سازی هر ساحت پیشنهاد شد که از آن جمله می‌توان به: الگوسازی عملی توسط مربیان، قصه‌گویی دینی، برگزاری جلسات پرسش و پاسخ، تشویق و اهدای جایزه، استفاده از روش‌های متنوع تدریس، طراحی تکالیف مرتبط با اخلاق، تهیه تجهیز کتابخانه کلاسی، برنامه‌ریزی درسی بدون تعصبات حزبی، پرورش تحلیل سیاسی، آگاه‌سازی از فریب‌های رسانه‌ای، توسعه امکانات ورزشی، برگزاری مسابقات، خدمات مشاوره، مهارت‌افزایی به جای تئوری‌محوری، آموزش اخلاق اقتصادی، استفاده از فناوری‌های نوین، تشویق به پژوهش و بازدید از نمایشگاه‌های هنری اشاره کرد.

فهرست منابع

- قرآن کریم
سند تحول بنیادین آموزش و پرورش
بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی
اخلاقی نسب، صابر؛ ظهیری، علیرضا؛ حیاتی، آسیه و شعبان پورحقیقی، حامد (۱۴۰۲). تربیت تمام
ساحتی و مراحل رشد. *تحقیقات راهبردی در تعلیم و آموزش و پرورش*، ۱۱، صص. ۸۱ -
۹۲.
- اعرافی، علیرضا (۱۳۸۷). اهداف تربیت از دیدگاه اسلام. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم
انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- آقامحمدی، جواد (۱۳۹۸). بررسی میزان انعکاس اهداف ساحت‌های شش گانه تربیت سند تحول
بنیادین آموزش و پرورش در متون درسی. *رشد آموزش علوم اجتماعی*، ۲۲(۱)، صص ۱۶ - ۲۱.
- بیطرفان، فاطمه سادات؛ سجودی، مرجان و دهقانی، مرضیه (۱۳۹۹). بررسی موانع اجرایی
سند تحول بنیادین آموزش و پرورش بر اساس مدل فولن: موردکاوی ساحت تربیت زیبایی
شناختی و هنری. *پژوهش در برنامه‌ریزی درسی (دانش و پژوهش در علوم تربیتی-برنامه‌ریزی
درسی)*، ۱۷(۴۰) (پیاپی ۶۷)، ۹۰-۱۱۰.
- جعفری هرندی، رضا و نجفی، حسن (۱۳۹۸). تربیت اجتماعی و سیاسی به روایت کتاب‌های درسی
دوره دوم متوسطه نظری ایران. *مطالعات برنامه درسی*، ۱۴(۵۲)، ۱۵۹-۱۸۴.
- حق دوست، علی اکبر و پورعباسی، عطاالله (۱۳۹۸). آینده‌نگاری آموزش عالی سلامت بر
بستر مفاهیم بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی؛ ضرورت‌ها، محورها و الزامات. *فرهنگ و ارتقاء
سلامت*، ۳(۴)، ۳۵۸ - ۳۶۰.
- دهباشی، پروین و وعلی حیدری نیا (۱۳۹۹). تعلیم و تربیت در سند تحول بنیادین و بیانیه گام دوم
انقلاب اسلامی. کنفرانس ملی علوم انسانی و توسعه. دومین: شیراز.
- رهبر، محمدتقی (۱۳۸۳). اخلاق و تربیت اسلامی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی
دانشگاه‌ها (سمت).

سمندری پورجشاری، مریم (۱۳۹۹). تعلیم و تربیت در نظام آموزش و پرورش. کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران. هفتمین: تهران. ۱۲۸۰-۱۲۹۶.

شیرکرمی، جواد و خدادادی، قاسم (۱۳۹۷). آموزش و پرورش، انسان‌سازی و اصلاح اجتماعی. ماهنامه دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی. ۱(۹)، ۱-۹.

مددی، رضا (۱۳۹۷). در پی حیات طیبه؛ آشنایی با ساحت‌های شش‌گانه تربیت براساس مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. پیوند. ۴۶۲ (۱۳).

نوروزی نژاد، محمد و طباطبایی، مینو (۱۳۹۷). رویکرد تعلیم و تربیت اسلامی در ساحت‌های شش‌گانه سند تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش. *Pure Life*، ۷(۲۱)، ۳۵-۶۴.

یونسی، علی؛ امیری، زهرا؛ نصیریان، محمدجواد و باقریان، فاطمه (۱۴۰۱). بررسی ارتباط خانواده و مسجد در رسیدن به اهداف تربیتی - اجتماعی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. یازدهمین همایش ملی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت: واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان به سوی نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت. ۱۱۴۵ - ۱۱۶۱.